

D. Lisowski

Jitka Balcarová

„Práce šlechtí!“

Sudetoněmecká
dobrovolná pracovní služba
v meziválečném
Československu

Warum
arbeitest du nicht dabei!

KAROLINUM

Ordnung bei & Gledursinnig & B. d. d. ind. 1200

„PRÁCE ŠLECHTÍ!“

SUDETONEMECKÁ DOBROVOLNÁ PRACOVNÍ SLUŽBA
V MEZIVÁLEČNÉM ČESKOSLOVENSKU

Jitka Balcarová

Recenzenti:

prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc.

PhDr. Barbora Štolleová, Ph.D.

Na obálce: Agitace Sudetoněmecké dobrovolné pracovní služby (SFAD) v dobovém tisku (1938) s vyobrazením rasově typizovaného árijského člena pracovní služby (*Arbeitsmann*), rýcí lopaty jako typického pracovního náčiní pracovní služby, s na pozadí vyobrazenými znaky dvou nacionálních „obranných“ spolků *Bund der Deutschen* a *Deutscher Turnverband*, které pracovní službu německé menšiny v meziválečném ČSR organizovaly. Zdroj: *Der Sudetendeutsche*, Nr. 17, (4. 5. 1938), s. 8.

Motivy na zadní straně obálky: Motto pracovní služby „Arbeit adelt!“ – „Práce šlechtí!“
Zdroj: Hermann Kretzschmann – Fritz Eder, *Der Reichsarbeitsdienst in Wort und Bild*, Berlin 1936, v zadní části knihy – nestránkováno; Doplňky pracovní uniformy účastníků SFAD 1937. Zdroj: Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München, Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen: Sudetendeutsches Archiv, fond: RAD, SFAD, IV, 1937.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2021

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání 2., opravené a rozšířené, v Karolinu 1.

© Univerzita Karlova, 2021

© Jitka Balcarová, 2021

Odborná kniha vznikla na základě institucionální podpory dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národního památkového ústavu poskytované Ministerstvem kultury ČR.

ISBN 978-80-246-4681-7

ISBN 978-80-246-4699-2 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Poděkování	7
Předmluva – Porozumění dějinnému kontextu	9
1. Úvod	21
1.1 Vymezení tématu a cíle práce	21
1.2 Stav výzkumu, literatura a prameny	25
1.3 Metody	36
2. Idea (dobrovolné) pracovní služby	39
2.1 Terminologické vymezení	42
2.1.1 <i>Arbeitsdienst</i> – pracovní služba: změna pojetí hodnoty práce	47
2.1.2 <i>Deutsche Volksgemeinschaft</i> – německé nacionální společenství: cíl pracovní služby	51
2.1.3 <i>Arbeit</i> – práce: smysl života	62
2.1.4 <i>Arbeitsdienstführer</i> – vůdce pracovní služby: vzor mužského ideálu	76
2.1.5 <i>Arbeitsmann</i> – muž práce: nový typ německého člověka	83
2.1.6 <i>Arbeitslager</i> – pracovní tábor: živý předobraz <i>Volksgemeinschaft</i>	86
2.1.7 <i>Kameradschaft</i> – kamarádství: zákon pracovní služby	93
2.2 Pracovní služba a její hospodářsko-sociální interpretace jako protikrizového nástroje	96
2.3 Pracovní služba a její pedagogická interpretace jako nástroje politické indoktrinace a výchovy	100
3. Hospodářská krize třicátých let v ČSR – zdroj zesílení antiliberálních tendencí	110
3.1 Korporatismus: řešení hospodářské krize	112
3.2 Nezaměstnanost mládeže: nový socio-hospodářský jev	124

3.3 <i>Sudetendeutsche Volkshilfe</i> – Sudetoněmecká nacionální lidová pomoc: sociálně podpůrný svépomocný projekt	130
4. Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba v ČSR	146
4.1 Ideové zdroje a programové cíle	146
4.2 Organizace: výstavba, vývoj, financování a aktéři	160
4.2.1 Hnutí pracovních táborů	188
4.2.2 Pracovní služba pro ženy a dívky	225
4.3 Využití pracovního potenciálu	232
4.3.1 Osídlování: návrat k německé podstatě	241
5. Exkurs: Státní, komunální a soukromá pracovní služba v meziválečném Československu: ideály demokracie versus realita hospodářské krize	257
5.1 Pracovní služba jako téma veřejných intelektuálních diskusí	258
5.2 Státní tábory pracovní pospolitosti	260
5.3 Prapory práce hlavního města Prahy a Brna	268
5.4 Pracovní prapory firmy Baťa	270
5.5 Pracovní služba ve vládních návrzích na sklonku republiky	271
5.6 Komparace pracovní služby státní a komunální se <i>Sudetendeutscher Freiwilliger Arbeitsdienst</i>	273
6. Závěr: Kamarádství sobě, poslušnost veliteli a oběť národu	281
7. Zusammenfassung	297
8. Summary	307
9. Seznam zkratek	316
10. Slovník vybraných pojmů	318
11. Vybrané biogramy	335
12. Prameny a literatura	368

Poděkování

Předkládaná publikace „*Práce šlechtí!*“ *Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba v meziválečném Československu* vznikla za podpory mého zaměstnavatele Národního památkového ústavu a za přispění Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky. Tímto bych chtěla oběma institucím vřele poděkovat, jmenovitě pak PhDr. Dagmar Rýdlové, CSc. Velké poděkování za podnětnou a obětavou spolupráci patří doc. PhDr. Jiřímu Šoušovi, CSc., jehož odborné rady a neocenitelná kritika doprovázely vznik této práce. Jeho zkušenosti s historiografií meziválečných témat a bezbřehé znalosti v oboru mi byly nepostradatelnou badatelskou oporou. Vděčný dík náleží pracovníkům Národního archivu, Národní knihovny České republiky, Státního okresního archivu v České Lípě, Vlastivědného muzea tamtéž a Bayerisches Hauptstaatsarchiv München, zde zejména Ingrid Sauer(ové) za vstřícné poskytnutí pozůstalostních pramenů. Za podnětnou komunikaci ohledně možných pramenů bych ráda poděkovala Dr. Michaelu Jonasovi, Mgr. Jakubu Mamulovi a Mgr. Michalu Rádlovi, za grafickou a technickou podporu Ing. Miloši Kleprlíkovi.

Předmluva – Porozumění dějinnému kontextu

Předkládaná kniha přispívá k porozumění německému obyvatelstvu žijícímu v meziválečném Československu, a to jeho nacionálně profilované části, která během třicátých let 20. století nabývá charakteru majoritního. Pochopení motivací, dynamiky a rozhodovacích procesů jejích činů následně umožňuje lépe proniknout do podstaty kolektivního jednání této části československých Němců. Tématem knihy je „pracovní služba“ jako celosvětově rozšířený prostředek řešení nezaměstnanosti mládeže a mladých dospělých lidí během velké hospodářské krize třicátých let 20. století. Analýza pracovní služby čs. Němců přináší nové poznatky o jejich ideovém prostředí, nacionální¹ praxi a politické kultuře. Nabízí jeden z možných interpretačních klíčů k porozumění jejich stereotypům chování zastřešovanému konstruktem „sudetoněmecké identity“. Nové vhledy do vývoje čs. Němců jsou prezentovány v kontextu vývoje v Německu, které ve třicátých letech 20. století zabředá stále hlouběji do temného a zrádného úskalí nacionálního socialismu, a v kontextu vývoje Henleinova sudetoněmeckého hnutí, jehož vzestup koreluje i s úspěšnou výstavbou pracovních táborů Sudetoněmecké dobrovolné pracovní služby v Československu.

Porozumění analýze pracovní služby coby produktu určité doby, prostoru a společností, rovněž tak jako česko-německému soužití a jeho rozpadu v českých zemích v první polovině 20. století předpokládá znalost a pochopení zásadních fenoménů tzv. „dlouhého devatenáctého století (1789–1914)“ odehrávajících se v habsburské monarchii, resp. ve střední

1 Adjektivum nacionální je používáno jako synonymum k adjektivu národní, přičemž jsou oba výrazy vnímány jako hodnotově neutrální.

Evropě. Industrializace, liberalizace, demokratizace, rozklad feudální sociální stratifikace přecházející ve formování moderní občanské společnosti, utváření kapitalistických vztahů, nových sociálních vazeb včetně kolektivních identit, mezi nimiž převládá identifikace s „národem“, představují rozhodující činitele česko-německého vztahu a klíč k pochopení kořenů a vývoje nacionálního hnutí Němců a Čechů a jejich politických kultur jako výrazného rysu jejich nacionálních identit.

Multietnický prostor střední Evropy v 18. století získával zřetelný německý charakter. Formální německý profil habsburské monarchie spoluutvářel sebevědomí Němců z českých zemí, opírající se o vědomí jejich mocenské role, hospodářské a kulturní převahy a vědomí německé sounáležitosti. Nadřazenost německého jazyka a kultury jako dědictví racionalizačního procesu josefinských reforem v monarchii však na rozhraní 19. a 20. století přestávala být samozřejmostí. Dynamický český konkurent začal na mocenské šachovnici emancipačních hnutí rozehrávat partie, v nichž se Němcům stával přinejmenším rovnocenným partnerem. Konkurenční zápasy na poli hospodářském, sociálním, politickém i kulturním měly končit matem, častěji však končily patem pro oba hlavní nacionálně definované hráče. Hospodářský a kulturní vzestup české nacionální společnosti doprovázený postupným dotvořením úplně sociální struktury společně se zpomalujícím hospodářským rozvojem německojazyčných oblastí sociálně ekonomický náskok Němců redukoval. Spuštěné hospodářské německé relativní opoždování v 19. století se výrazně projeвило během hospodářských krizí ve století dvacátém.²

Demokratizační proces monarchie, snahy vídeňské vlády o řešení nacionálních konfliktů (zpravidla vynucených vypjatostí daných situací) a pozvolný její mocenský úpadek zesilovaly u nacionálně radikálních Němců v českých zemích proces hledání spojenců mimo hranice mocnářství a touhu po uskutečnění velké německé říše, novodobé Sváté říše římské národa německého, do které měly být automaticky začleněny i české země. U takto smýšlející části společnosti se nastartoval proces odcizování vůči Vídni. Vládní kroky k řešení vyhocených nacionálních situací v monarchii byly pranýřovány jako „zrada společné německé věci“. Komplex všenněmeckých idejí s velkoněmeckým jádrem³ přispěl z hlediska

2 Blíže Jitka Balcarová: „*Jeden za všechny, všichni za jednoho!*“ *Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity“*, Praha 2013, s. 84–92.

3 Všeněmecké hnutí představovalo radikální podobu německého nacionálního hnutí s radikálním velkoněmečtím a rasově motivovaným antisemitismem formujícím se na sklonku 19. století pod vedením rytíře Georga von Schönerera (1842–1921) a Karla Hermanna Wolfa

dlouhodobého vývoje k odklonu části Němců od mnohonárodnostního konceptu habsburské monarchie a k přijetí zásady „osudového spojení všech Němců“, jehož definování se měnilo společně s definováním identifikačních kritérií německého národa. S akceptací osudového spojení Němců se pojilo i přesvědčení o rozhodující a exkluzivní roli Německa ve středoevropském prostoru. Proti vládnoucímu habsburskému domu však žádná silná opozice nevznikla. Ideje všenněmectví s výraznými autoritativními rysy skomíraly na okraji tehdejšího politického spektra. Avšak jeho občanské variantě v podobě tzv. *völkisch* hnutí⁴, reprezentovaného bezpočtem spolků, korporací a bohaté sítě tisku, se dařilo zakořeňovat jeho styčné body hluboko do mentálního nitra Němců v Předlitavsku. Oslabování exkluzivity německého postavení v českých zemích šlo ruku v ruce s německou nacionální radikalizací, kterou sami aktéři označovali za „obranu“.⁵ Celkově se německé nacionální vědomí během 19. století měnilo od vědomí odlišnosti kultury (zejména jazyka) k vědomí odlišnosti zájmů, sporadicky doplňovanému pod vlivem prvních rasových teorií a sociálního darwinismu vědomím rasové odlišnosti a výjimečnosti.

V období první světové války a po jejím skončení se idea sjednocení s Německem stala elektrizující ideou, kterou bylo možno postavit proti ideji sebeurčení malých národů. Vznik Československa završil český nacionální emancipační proces a zahájil vyhraňovací proces Němců jako národnostní menšiny. Státoprávní východisko Československa postavené na historickém státním právu respektovalo hledisko dlouhodobé existence ekonomicky stabilního celku, ale nedávalo šanci přirozenoprávním požadavkům tamních Němců, resp. německé menšiny, která byla nucena opustit svou hegemonní pozici. Odmítnutí československého státu a začlenění do jeho struktur padlo ze strany celého politického spektra Němců z českých zemí. Dispozice nacionálních postojů Němců v českých zemích po roce 1918, rozšířená o válečný zážitek a zejména o prožitky válečné prohry, mají svůj původ v habsburské monarchii a v historicko-kulturním, hospodářském i politickém napojení na německý prostor.

(1862–1941) v rakouské monarchii. Blíže Jiří Malíř – Pavel Marek a kol.: *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004, I. díl: období 1861–1938*, Brno 2008, s. 470–475; Sandra Štollová: *Pangermanismus: ideové základy pan-hnutí, historický vývoj a proměna myšlenkového směru v ideologii*, Praha 2016.

4 Srov. heslo *Völkisch* a *völkisch* hnutí v závěrečném slovníku.

5 Srov. fenomén tzv. německých nacionálních „obránných“ spolků, J. Balcarová: „*Jeden za všechny, všichni za jednoho!*“; Jitka Balcarová: Deutsche nationale „Schutzvereine“ in den böhmischen Ländern und der Tschechoslowakei 1880–1945. Begriffsabgrenzung, Klassifizierung und Periodisierung, in *Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939*, (hg.) Peter Haslinger, Marburg 2009, s. 111–141.

Neochotu stát se v plném slova smyslu loajální složkou nově konstituovaného čs. státu, který by nebyl součástí „velkého Německa“, lze vzhledem k předcházející všenněmecké praxi německonacionálních politiků z českých zemí označit spíše za tradiční postup než za nový programový prvek německonacionální politiky v Československu. Tato závislost na historickém vývoji – *path dependence* – či závislost na „předchozí ušlé cestě“ a způsobu jednání minulých generací již předem vymezovala a umožňovala předpokládat směr a charakter nacionálně definované německé politiky v novém Československu.

Johann Wolfgang Brügel (1905–1986), německý právník a historik s politickou příslušností sociálního demokrata, ve své práci o Česích a Němcích formuloval poválečný stav Němců v novém státě takto: „[...] žádný národ, který jednou třímal v rukou oště vlády, nebo dokonce ovládal jiné, se nesmíří – pokud tomu může bez velkých obětí zabránit – se statusem národa, jemuž náhle vládne někdo jiný, či by to tak aspoň mohlo působit. Z tehdejšího privilegovaného statusu, třeba svou vyšší životní úroveň, nevědomky nebo nechťe profitovali i dělníci a široké lidové masy, kteří ve starém Rakousku neměli přímý podíl na politických právech a nikterak nepatřili k „vládnoucímu národu“. Muset se něčeho takového vzdát vede k pocitu rozladění a nespokojenosti. Avšak i nenacionalistický Němec, který pro sebe privilegia odmítal a zavrhoval je jako amorální, se těžší dokázal nadchnout pro situaci, v níž si musel připadat diskriminován.“⁶ Brügel k tomu dále uvádí obavu německých nacionálů. Byli přesvědčeni o tom, že národ, na který v nadutosti nadřazené rasy shlíželi jako na cosi podřadného, bude s Němci zacházet podle jejich vlastního návodu. Ten ovšem považovali za vhodný pouze pro národy podřadné. Představa, že by tomu mohlo být jinak, nešla německým nacionálům údajně vůbec na rozum.⁷

Nezačlenění a vůbec ztroskotání realizace vize tzv. Německého Rakouska⁸ a počáteční odmítnutí integrace do Československa vyvolal proces hledání zakotvení v nových politicko-mocenských souvislostech. Náhlá ztráta společenské a nacionální prestiže, pocit nestability a chaosu zapříčinily i ztrátu identifikačních a integračních záruk.

6 Johann Wolfgang Brügel: *Češi a Němci 1918–1938*, Praha 2006, s. 95.

7 *Ibid.*, s. 96.

8 Německé Rakousko (*Deutschösterreich*) byl mezinárodně neuznaný státní útvar vyhlášený na konci první světové války, který cílil na spojení předlitavských zemí monarchie s Německem. Jeho součástí se měla stát i území českých zemí, kde podle posledního sčítání lidu tvořilo většinu obyvatelstvo s obcovací řečí (*Umgangssprache*) němčinou. Systém mírových smluv podepsaný po skončení první světové války, konkrétně tzv. Saintgermainská smlouva (10. 9. 1919), toto spojení zakázala.

Pokus o nacionální vymezení vůči sousednímu českému, resp. československému národu a požadavek národního sebeurčení, resp. národní autonomie představovaly projevy hledání identity. Zahrnovaly široké spektrum nacionálních postojů, od agrárních přes křesťansko-sociální, sociálně-demokratické až po agresivní šovinismus a romantizující vypjaté němectví. Hledání identity Němců z českých zemí bylo zastřešeno nabídkou specifického konstruktů kolektivní identity, pro niž se začal užívat a postupem času se vžil název „sudetoněmeckví“ či „sudetští Němci“. Sudetoněmecká identita byla interpretována jako nedílná součást německojazykového kulturního prostoru. Její ideové pilíře a kroky k její implementaci utvářely pro německou společnost v českých zemích charakteristickou atmosféru „trvalého očekávání“ trpělivě toužící po německém sjednocení, po vytvoření tzv. *deutsche Volksgemeinschaft* – německého nacionálního společenství. Tento postoj ve svém důsledku Němcům nedovoloval zcela akceptovat realitu Československa. K podobnému závěru dochází ve své práci o sudetských Němcích Piotr M. Majewski, když uvádí, že spoléhání na intervenci „velkého bratra“ po nástupu Hitlera k moci v roce 1933 neskýtalo možnost dohodnout s Čechy kompromis a že raději rezignovali na občanské svobody a demokracii, než aby takový kompromis v rámci parlamentního zřízení akceptovali.⁹ Současný výzkum nacionální problematiky Němců a Čechů v českých zemích dospěl k obecnému stanovisku,¹⁰ že nacionální radikalizace Němců a jejich inklinace k říši byla staršího data, než byla léta třicátá, a také že podněty této radikalizace a inklinace byly mnohem různorodější povahy s hlubokými kořeny než jen velká hospodářská krize, jak uvádí část předmětné historiografie. V této souvislosti teze předního českého historika česko-německé otázky Václava Kurala, že konec dvacátých let 20. století představoval poslední šanci pro smíření Němců a Čechů v českých zemích, se nepotvrzuje a jeví se jako lichá.¹¹ Hospodářská konjunktura druhé poloviny dvacátých let nacionální rozepře jen dočasně utlumila, německý politický aktivismus se zájmovými průniky u partnerských

9 Piotr M. Majewski: *Sudetští Němci 1848–1948: Dějiny jednoho nacionalismu*, Brno 2015, s. 433–434.

10 J. Balcarová: „*Jeden za všechny, všichni za jednoho!*“; Eduard Kubů – Jiří Šouša: Franz Spina und der deutsche Agrarismus in den böhmischen Ländern der ersten Jahrzehnte des 20. Jahrhunderts, in *Franz Spina (1868–1938): ein Prager Slavist zwischen Universität und politischer Öffentlichkeit*, (hrsg.) Steffen Höhne – Ludger Udolph, Köln – Weimar – Wien 2012, s. 141–168; P. M. Majewski, *Sudetští Němci 1848–1948*.

11 Václav Kural: *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v Československém státě (1918–1938)*, Praha 1993, s. 208.

českých, popř. čs. stran programově nikdy neopustil německý nacionální blok a hospodářská krize zafungovala „jen“ jako příhodné dmychadlo dočasně utlumených nacionálních vášní.

Hospodářská krize třicátých let s novou razancí otevřela otázku identity čs. Němců. Ti se jako německá menšina identifikovali se svým „mateřským národem“, sebevědoměji přebírali jeho kulturu, dějiny a s nimi stereotypy a předsudky vnímání. Tyto však musely být konfrontovány s domácími poměry a vlastními ideovými autoritativními zdroji. Identifikační proces – kolektivní označení čs. Němců zpočátku jako „sudetských“, ve třicátých letech jako tzv. *Sudetendeutsche Volksgruppe* – sudetoněmecká etnická skupina tvořící část německého rasově definovaného nacionálního celku, došel svého určitého završení po podpisu Mnichovské dohody. Tehdy byla vytvořena *Reichsgau Sudetenland* – Říšská župa Sudety a čs. Němci byli přijati do říšskoněmeckého svazku jako tzv. *Volksdeutsche* – etničtí Němci.

Sudetoněmecká identita, či chceme-li sudetští Němci, přičemž adjektivum „sudetský“ v sobě nese silné politické konotace na sudetoněmecké hnutí Konrada Henleina (organizačně ukotvené v *Sudetendeutsche Heimatfront* – Sudetoněmecká vlastenecká fronta a *Sudetendeutsche Partei* – Sudetoněmecká strana), se projevovala prostřednictvím specifických prvků politické kultury obecně vlastní německému prostředí a prostřednictvím prvků vycházejících z domácího česko-německého intelektuálního prostředí. Tradiční německé politické myšlení inklinovalo k pojetí společnosti s komunitním duchem, přesvědčené o osudovém a nadlidském poslání Němců ve světovém dění, sympatizující s autoritami a autoritářskými režimy a oddané vložit osud svůj či národa do rukou jednoho muže, hrdiny, vůdce, který se považoval za jistotu „politického spasení“. Po druhé světové válce západoněmecký kancléř (1949–1963) Konrad Adenauer (1876–1967) napsal: „*Nacionální socialismus by se v Německu nemohl nikdy dostat k moci, kdyby u širokých lidových vrstev nenašel půdu připravenou k zasetí moru. Zdůrazňuji, u širokých lidových vrstev. Není pravda, že vinu nesou výlučně vysoké vojenské nebo průmyslové kruhy [...]. Široké vrstvy obyvatel, rolníci, střední vrstvy, dělníci a intelektuálové prostě zaujali nesprávný rozumový postoj.*“¹² Ten nestavěl na ryze nových podnětech, které servírovala Hitlerova nacionálně socialistická propaganda. Stavěl na pevných mentálních strukturách, vytvářených v sociálně psychické sféře s jejími

12 Nicholas Goodrick-Clarke: *Okultní kořeny nacismu. Rakouští a němečtí ariosofisté 1890–1935. Tajné árijské kultury a jejich vliv na nacistickou ideologii*, Praha 1998, s. 8.

složitými jevy a vztahy včetně podvědomých a emocionálních prvků. Bezprostřední sousedství s Německým císařstvím, Výmarskou republikou a následně Hitlerovou Třetí říší¹³ umožňovalo vystavět a rozvíjet obdobné mentální struktury i u Němců v českých zemích. Tímto se mohla utvářet relativně jednotná ideová koncepce německého národa a jednotné složky jeho politické kultury.¹⁴

Výrazně nedemokratický charakter politické kultury čs. Němců byl spoluutvářen nacionálně napjatou až konfrontační atmosférou v zemi. Její páteří bylo negativní vymezování se vůči liberalismu a jeho individualismu, upřednostňující „věčnou“ hodnotu národa. Antidemokratické prvky v mentalitě německého obyvatelstva byly akcelerovány v souvislosti s dopady světové hospodářské krize na jeho ekonomickou a sociální situaci. Tyto okolnosti dokázaly pro své mocenské cíle využít tehdejší politické složky radikálního německého nacionálního hnutí, které na sebe přebíralo podobu nacionálního socialismu. Dovolují si tvrdit, že hospodářská krize byla pouze jedním z hlavních iniciačních činitelů radikalizačního procesu čs. Němců. Mentální stav tehdejšího německého kolektiva jako celku, které sebe samo stavělo do pozice „neprávem potrestaného“, a tudíž do pozice opravňující postavit se proti „vnějším příkořím“ po první světové válce, neskýtal trvalejší mírový vývoj v Evropě, potažmo ve světě a k politicko-vojenskému výstupu mohl být aktivován i jinými podněty než jen krizí a jejími následky. Tyto faktory však v rozmezí několika let zajistily akceleraci takřka okamžitou.

K zakotvení charakteristických znaků politické kultury německé menšiny v ČSR, rovněž i jako sudetoněmecké identity, sloužila rozvětvená síť nacionálních organizací, jejímž jádrem byl trojlístek tzv. nacionálních „obraných“ spolků: *Deutscher Kulturverband* – Německý kulturní svaz, *Bund der Deutschen* – Svaz Němců a *Deutscher Turnverband* – Německý turnerský svaz. Neustávající a gradující nacionálně konfrontační atmosféra v zemi byla převážně jejich dílem. Ostatně i habsburský císař Franz Josef I. zvažoval již v 19. století rozpuštění těchto nacionálních spolků s vědomím, že ony jsou strůjcem a podněcovatelem národnostních rozepří.¹⁵ Svým působením tyto spolky, v prvé řadě nacionální politizací kulturní produkce a výchovně vzdělávacích struktur, profilovaly obsah politické kultury a ve třicátých letech spoluformovaly poměr

13 Pojmem Třetí říše se označuje Německo po nástupu Adolfa Hitlera k moci v roce 1933 (oficiálně od 1. 9. 1933) do konce druhé světové války 1945 (8. 5. 1945 v Evropě).

14 Blíže J. Balcarová: „*Jeden za všechny, všichni za jednoho!*“, s. 54–59.

15 Gustav Adolf von Metnitz: *Die deutsche Nationalbewegung 1871–1933*, Berlin 1939, s. 35.

německého obyvatelstva nejen k politickému systému Československa, nýbrž i sousedního Německa. Do veřejného prostoru dokázaly vnášet a zakotvovat tam určitou nabídku hodnotové orientace. Tento systém hodnot ovlivňoval politické chování značné části německého obyvatelstva. Podporovaly stanoviska, kdy veškeré negativní dopady hospodářsko-sociálních a politických jevů byly připisovány na konto nacionálního českého konkurenta-rivala, reprezentovaného parlamentní demokracií a stranickou pluralitou. Spolky dokázaly pečlivě rozdmýchávat pocit nacionální hrdosti a spolu s permanentním připomínáním nenaplnění nacionálního očekávání, kterého však za určitých podmínek bylo možné dosáhnout, prohlubovaly kolektivní frustraci. Tento přetrvávající stav v německé společnosti poskytoval nacionálnímu neklidu latentní, ale kdykoliv mobilizovatelný potenciál. Ve spolcích postupně kumulovaná a akumulovaná „nacionální síla“ mohla prostřednictvím vhodné hospodářsko-sociální a politicko-mocenské konstelace udeřit takovou silou, jakou ve třicátých letech za spolupůsobení organizačního článku Henleina hnutí nakonec udeřila.

Ačkoli se od otevřené snahy oslabit „německý živel“ v republice, uplatňující se v prvních letech po válce, přešlo již v první polovině dvacátých let k reálnější politice určité spolupráce, bylo, jak uvádějí Jana Macháčová a Jiří Matějček, období dvacátých let příliš krátké, než aby mohly v jediné generaci vzniknout nové postoje a dokonce snad vzájemná důvěra, nebo že by se mohla změnit politická kultura, která se formovala pod vlivem nacionálních třenic 19. století.¹⁶ Jak již bylo uvedeno, konjunktura na konci třetí dekády 20. století nacionální vztahy sice zklidňovala, ale hospodářská krize třicátých let je rychle opět uvedla do konfrontační polohy s enormním destabilizujícím potenciálem pro tehdejší sociálně strádající společnost. Německý průmysl v pohraničí začal upadat a propuštění zaměstnanci neměli vzhledem k nedostatečné kvalifikaci šanci najít nové místo ve stabilnějších, ale specializovanějších průmyslových odvětvích ve vnitrozemí. Přesvědčení o Československu jako „cizím a nepřátelském produktu Versailles“, stavicím na „nesprávných“ liberálních a kapitalistických základech, tak vlivem krize získávalo u větší části čs. Němců na aktuálnosti. Mezinárodní tlak na Československo a expanzivní politika Třetí říše jim poskytovaly naději na splnění nacionálního snu. Tyto aspekty společně s přijetím role „páté kolony“

16 Jana Macháčová – Jiří Matějček: *Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích 1918–1938*, Opava 1999, s. 38.

ve svém důsledku neumožňovaly čs. správě udržet původní hrací pole. Hospodářsko-sociální jevy s odrazem v kulturně psychické sféře a s projevy ve sféře politické byly nakonec jednou z hnacích sil nacionální až nacizující radikalizace Němců ve třicátých letech 20. století. Přisvojení totalitního způsobu myšlení a zavržení demokratických hodnot ze strany většiny čs. Němců se plně projevilo v jejich nové roli občanů Třetí říše. Ve své majoritě Hitlerův režim podporovali. Svědčí o tom velikost členské základny *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (Nacionálně socialistická německá strana dělnická, dále jen NSDAP) v Říšské župě Sudety, která byla procentuálně největší v celé Třetí říši. Majewski k této skutečnosti navíc doplňuje existenci slabého protinacistického odboje mezi sudetskými Němci.¹⁷

Život a působení Němců v českých zemích, jak lze usuzovat z předěšlých odstavců, doprovází specifická terminologie, často spjatá s různými myšlenkovými proudy a ideologiemi. Ty nepředstavují žádný statický komplex idejí, nýbrž vyvíjející se proud s rozvětvenými řečišti na straně jedné a vysychajícími potůčky na straně druhé. Složitý historický kontext poskytuje pojmy s mnohoznačnými a měnícími se obsahy pro různá časová období a pro různá sociální prostředí. Nadto jistou komplikaci přináší česko-německý překlad. Některé německé pojmy, ale v zásadě ty klíčové, překladem do českého jazyka ztrácejí na svém významu, čímž se vlastní historická skutečnost spíše zamlžuje, než objasňuje. Tato skutečnost vedla autorku, v některých případech, k používání původních německých termínů. K jejich porozumění slouží jednak detailní analýza částí z nich v hlavním textu, konkrétně těch, které se bezprostředně týkají předmětné problematiky pracovní služby, a jednak slovník vybraných pojmů v závěru knihy, jenž představuje klíčové pojmy v rozsahu lexikálních hesel. Alfabeticky řazené pojmy jsou zde vysvětleny s akcentem na jejich význam v ideologii německého nacionálního socialismu, která je pro téma určující. Některé z pojmů lexikální rozsah zdatelně přesahují. Jedná se např. o pojem sudetoněmeckví spjatý s konstruktem sudetoněmecké identity a o pojem nacionálního „obranného“ spolku, který byl aktivním činitelem a médiem sudetoněmeckví. Pracovní služba tyto dva pojmy propojuje v pevný svazek. Jednak organizačními nositeli pracovní služby byly nacionální „obranné“ spolky, které jí poskytly své

17 P. M. Majewski: *Sudetští Němci 1848–1948*, s. 399.

organizační struktury a tím enormně zvýšily možnosti jejího působení na veřejný prostor. A jednak se pracovní služba stala nositelkou konstruktu sudetoněmecké identity v její maximalistické podobě pro mladou generaci Němců jakožto těch, na kterých stojí, ale i padá budoucnost německého národa. „Bonus“ představoval moment kolektivního vnímání prožitku společenství, solidarity, disciplíny, tvrdé manuální práce aj., který pracovní služba dokázala intenzivně zprostředkovávat a jehož prostřednictvím formovala jednotnou komunitu lidí vyznávajících stejné hodnoty, očekávání a životní postoje.

V souvislosti s problematikou překladů do českého jazyka a ztráty významu některých pojmů musí být v prvé řadě uvedeno slovo *Volk* (národ, lid) v jeho funkci určovacího slova u lexikálních kompozit, kdy může vykazovat význam „nacionální/národní“ a „lidový“. Tuto významovou dvojjedinnost pojmu nelze v českém jazyce vyjádřit jedním slovem. V dosavadní historiografii se překládá převážně jako „nacionální/národní“, v menší míře pak jako „lidový“. Některé pojmy, např. *Volksbildung*, lze opsat jako „nacionální lidov ýcho va“, některé pojmy, např. *Volksge meinschaft*, lze sice opsat jako „nacionální společenství/pospolitost“, ale vytrácí se z nich onen odkaz na původní atributy národa a jejich zdroje. Konkrétně pojem *Volksge meinschaft* je vzhledem k této skutečnosti a vzhledem k jeho významu v německém nacionálním hnutí a k funkci v nacionálně socialistické ideologii ponecháván převážně v německém jazyce.

Některé německé pojmy nemají v českém jazyce ekvivalent, což je mimo jiné i odrazem odlišného společenského vývoje. Např. pojem *Arbeitsmann* překládat jako „dělník“ nebo „muž práce“ je zavádějící. Pro dělníka existuje v české společnosti jasná představa jedince obstarávajícího své živobytí prací převážně v továrnách, pro „muže práce“ neexistuje žádná představa, neboť takového jedince český jazyk nezná, resp. vývoj české nacionální společnosti takového aktéra ve sledované době nevyprodukoval.¹⁸ I v tomto případě se autorka rozhodla daný pojem ponechat v německém jazyce a pro jeho vysvětlení čtenáři poskytnout jeho zevrubnou charakteristiku.

Ediční poznámka musí být uvedena i vzhledem k praxi užívání česko-německých názvů měst a obcí ležících na území meziválečného Československa. Při jejich první zmínce je daný název uveden jak česky, tak

18 V souvislosti s hospodářskou krizí v Československu vznikaly pracovní tábory na státní, komunální a soukromé úrovni, jejichž účastníka prameny označují za táborníka nebo pracovníka. Tento však nebyl definován v ideologickém rozměru, jako tomu bylo u *Arbeitsmanna* v ideologii nacionálního socialismu. Srov. závěrečný exkurs.

i německy, v dalším textu již jen česky. U organizací (politických stran, spolků, peněžních ústavů aj.) je použit originální název v německém jazyce a v závorce nebo za pomlčkou či lomítkem stojí český překlad, popř. zkratka z německých slov. Dále je v textu tento organizační subjekt označován německy, ev. prostřednictvím dané zkratky.

V publikaci se často používá pojem propaganda a od něho odvozené adjektivum propagandistický a adverbium propagandisticky. Pracovní služba jako sociální fenomén své doby v sobě nesla enormně silný propagandistický potenciál a německý nacionální socialismus jej dokázal efektivně čerpat. Na jedné straně se stala cíleným objektem nacionálně socialistické propagandy, na straně druhé byla i výsledkem této úspěšně aplikované propagandy. V této souvislosti je nutné ozřejmit význam slova propaganda, jehož výzkum s sebou přináší značné množství literatury, ať už se jedná o výzkum historický či zkoumání propagandy v současném medializovaném světě. Definice výrazu ve Slovníku mediální komunikace (2004) vytyčila propagandu jako snahu: „[...]o formování světového názoru, o vytvoření žádoucího skupinového, třídního a celospolečenského vědomí a vzorů jednání. Jde o institucionalizované šíření více či méně systematicky uspořádaných idejí, teorií, názorů, doktrín či celých ideologií (zvl. světónázorových a politických), jejich tendenční vysvětlování, modifikace do podoby přizpůsobené aktuální situaci a přesvědčování lidí o jejich správnosti.“¹⁹

Propaganda je jednou z forem prezentace, ovlivňování a manipulace s veřejným míněním, odlišující se od jiných forem, jako jsou např. agitace, propagace, reklama a osvěta. Zpravidla je vnímána jako rozšiřování demagogických názorů a informací s cílem vyvolání anebo zesílení určitých postojů a jednání mas ovládaných skupinou, která dané mase vládne pomocí určité ideologie. Vysvětlována je jako systematické vytváření společenského ne/vědomí za účelem ovládnutí pod/vědomí mas prostřednictvím systematicky uspořádaných a aplikovaných idejí, teorií, názorů a doktrín. Na základě dosavadního širokého výzkumu propagandy můžeme její definování shrnout následovně: propagandou se záměrně vytvářejí jednostranná prohlášení směrem k masovému publiku; propaganda představuje soubor metod používaných organizovanou skupinou usilující o dosažení aktivní nebo pasivní účasti na svých činnostech od mas jednotlivců; propaganda je úmyslný, systematický pokus o formování vnímání, manipulování poznání a přímého chování vedoucí k podpoře záměru propagandisty; propaganda jako manipulace prostřednictvím

19 Heslo Propaganda, Irena Reifová (ed.): *Slovník mediální komunikace*, Praha 2004, s. 278.

médií v nejširším slova smyslu cílí k dosažení společenské kontroly, a to zejména v kontextu politickém, kdy je spojována s úsilím politických hnutí, organizací a vlád; propaganda jako soustředěná činnost jednotlivců a skupin působí na emoce a myšlení veřejnosti nebo konkrétní cílové skupiny, čímž dochází ke kontrole, řízení, tvorbě, popř. změně sdílených hodnot, postojů, názorů a chování. Výzkum se shoduje v jednom styčném bodě, propaganda směřuje k ovlivňování mínění a postojů člověka.²⁰

Klíčovou roli agitace a propagandy v rámci mocenské cesty německého nacionálního socialismu, jejich mechanismy a manipulativní funkce současná historická věda detailně zpracovává.²¹ V této souvislosti by měla být zdůrazněna ta skutečnost, že úspěšnost jakékoli agitace a propagandy, a v případě Henleinova hnutí a jeho návazných a provázaných struktur lze v případě sledované době konstatovat, se zvyšuje, pokud nečelí výrazným překážkám a navazuje na již existující hodnoty a mentální předpoklady.

20 Blíže Edward Louis Bernays: *Propaganda*, New York 1928; Jacques Ellul: *Propaganda*, New York 1973; Garth Jowett – Victoria O'Donnell: *Propaganda and Persuasion*, Los Angeles 2012; Jozef Ftocek: *Manipulace a propaganda na pozadí současné informační války*, Praha 2017.

21 Srov. např. Peter Longerich: *Nationalsozialistische Propaganda*, in *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*, (hg.) Karl Dietrich Bracher – Manfred Funke – Hans-Adolf Jacobsen, Bonn 1992, s. 291–314; Ian Kershaw: *Hitlerův mýtus. Obraz a skutečnost ve Třetí říši*, Pohořelice 2009; Jan Boris Uhlíř: *Protectorát Čechy a Morava v obrazech*, Praha 2008; Clifford Tjioek: *Die rhetorische Gestaltung der Wahlkampf- und Zielgruppenwerbung der NSDAP in der Weimarer Republik unter Berücksichtigung der NS-Linken*, Tübingen 1997; *NS-Feiertage in Wochenschauen 1933–1934. Materialien zu einem Filmseminar*, Baden-Württemberg 1990.

1. Úvod

1.1 Vymezení tématu a cíle práce

Výzkum německých a českých nacionálních „obránných“ spolků²² na území českých zemí mě přivedl k tématu dobrovolná versus povinná pracovní služba, konkrétně k tématu *Sudetendeutscher Freiwilliger Arbeitsdienst* – Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba (dále jen SFAD) v meziválečném Československu. Předmět bádání, který stojí na pomezí historických a sociálních věd, se obecně týká problematiky nacionálních společenství v ČSR, hospodářské krize ve třicátých letech, krize demokratických společností, sociálního problému nezaměstnanosti dospívající mládeže a mladých lidí a jeho řešení. Jedná se o téma doposud v české historiografii nezpracované, a to i přes jeho závažnost v době jakékoli hospodářské krize, kdy společně dochází i ke krizi hodnot a demokratických principů uspořádání vedení společnosti v kontextu existenčního boje nižší a střední třídy.

22 Německé nacionální „obránné“ spolky jako jedna z podstatných struktur německého nacionálního hnutí vznikaly v českých zemích od osmdesátých let 19. století. Primárním jejich účelem bylo rozšiřováním a upevňováním nacionální ideje ve veřejném prostoru spolukonstruovat a zakotvit variantu identifikace jedince na základě nacionální identity. Podporovaly zveřejnění nacionálních hodnot a jejich postupnou nacionální radikalizaci. Ta směřovala k extrémním podobám xenofobního nacionalismu. V každodenním životě výrazně podpořily přijetí německého nacionálního programu, který se ve třicátých letech 20. století v jejich podání blížil k variantě Henleinova hnutí. Nejvýznamnějšími nacionálními „obránnými“ spolky Němců v ČSR byly *Bund der Deutschen* (Svaz Němců), *Deutscher Kulturverband* (Německý kulturní svaz) a *Deutscher Turnverband* (Německý turnerský svaz). V roce 1938 bylo členy těchto tří spolků cca 43 % německého obyvatelstva. Na zřeteli se však musí mít, že členská základna byla vzájemně provázaná a že členství jednoho člena rodiny (zpravidla muže) určovalo zakotvení i ostatních rodinných příslušníků. Srov. J. Balcarová: „*Jeden za všechny, všichni za jednoho!*“; blíže: heslo *Deutscher Schutzverein* – německý „obránný“ spolek v závěrečném slovníku pojmu.

V letech hospodářských krizí první poloviny 20. století byl v Evropě (nejen) implementován sociálně podpůrný, státně občansky výchovný a nakonec i vojenský projekt dobrovolné pracovní služby. Tento ale v některých státech pozbyl své dobrovolnosti a stal se povinným pro obyvatelstvo určitého věku a určité rasové příslušnosti, jako např. v Německu. Uzákoněná pracovní povinnost *Reichsarbeitsdienst* – Říšská pracovní služba představovala od roku 1935 institucionální pojítka mezi povinnou školní docházkou a vojenskou službou. Byla prostředkem státně řízené „výchovy mladého Němce k nacionální jednotě“, kterou nacistické Německo definovalo na rasovém a organickém principu²³. Současně měla pomoci ve společnosti zakotvit nové pojetí práce. Práce se nyní měla vykonávat jen s ohledem na její prospěšnost pro národ. Nacionálně socialistickou (NS) propagandou ve všech pádech skloňovaný „pospolitostní duch“ šířil přesvědčení, že jedinec nabývá smyslu pouze tehdy, když svůj život obětuje službě pro *deutsche Volksgemeinschaft* – „německé nacionální společenství či pospolitost“, pro německou jednotu jakožto ústředního cíle německého nacionálního hnutí.²⁴

Pracovní potenciál soustředěný v pracovní službě a její organizační formě pracovních táborů se využíval převážně k veřejně prospěšným projektům. Kritické hlasy současníků ji považovaly za hnutí s flagrantními militaristickými cíli. Odsuzovaly ji jako nucenou organizaci spojující tělesnou práci, ideologickou indoktrinaci a přípravu na vojenskou službu. Dále se kritizovalo nepřirozené ubytování v kasárnách, vojenský dril, despotismus ze strany velitelů-vůdců táborů a nelidsky těžká práce. Naproti tomu ospravedlňující hlasy akcentovaly pozitivní vliv společného prožitku, vytvoření společenství při kolektivním pracovním nasazení, nivelizaci stavovských a třídních rozdílů mezi účastníky během společné práce, nabývání životních zkušeností, prohloubení vztahu k vlasti, prožitek kamarádství v extrémních životních podmínkách a nakonec získání praxe při formování oné *Volksgemeinschaft*, kterou měli účastníci transportovat mimo zdi táborů pracovní služby. Tyto se prezentovaly jako předobraz a zároveň jako prostředek projektované nacionální jednoty.

23 Srov. heslo *Organisches Prinzip* – organický princip v závěrečném slovníku pojmů.

24 Pojem *Volksgemeinschaft* (nacionální společenství/pospolitost) srov. podkapitola 2.1.2 *Deutsche Volksgemeinschaft*: cíl pracovní služby a heslo *Deutsche Volksgemeinschaft* – německé nacionální společenství/pospolitost v závěrečném slovníku pojmů.

Autorka si klade otázku, do jaké míry byla původně dobrovolná, posléze povinná pracovní služba v Německu přijata německou menšinou v ČSR jako model k výstavbě vlastní pracovní služby, která se začala budovat ve třicátých letech 20. století pod názvem *Sudetendeutscher Freiwilliger Arbeitsdienst* – Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba (SFAD), a zda docházelo k ideovým transferům a v praktické rovině k implementaci říšských nacionálně socialistických vzorů. Výzkum nabízí analýzu německé pracovní služby v meziválečném Československu s jejím jádrem ve výstavbě pracovních táborů pro nezaměstnanou mužskou mládež, později i pro dívky, společně s analýzou jejího vlivu na mentální vývoj německé menšiny. S rozбором oficiálních nositelů SFAD – *Bund der Deutschen* (Svaz Němců, dále jen BdD) a *Deutscher Turnverband* (Německý turnerský svaz, dále jen DTV) – autorka zprostředkovává významné organizační struktury německé společnosti v ČSR, jimiž byly tzv. nacionální „obranné“ spolky. Cílem práce je přinést nové poznatky o životě Němců v ČSR a jejich hodnotovém systému v předvečer největšího válečného střetu v Evropě 20. století. Přitom vychází ze zásady, že výzkum jednání jednotlivců nebo sociálních skupin, v našem případě německé menšiny, je možný tehdy, pokud se sleduje jejich oblast zkušeností a horizont očekávání jak v kontextu artikulovaných představ cílů jejich životního směřování, tak i v kontextu praxe naplňování těchto cílů.

Předkládaná monografie je rozdělena do čtyř základních částí a jeden exkurs se záměrem představit sociální fenomén své doby, jak lze pracovní službu označit. První část definuje předmět a cíle výzkumu a hodnotí dosavadní stav bádání, použité klíčové prameny a metody výzkumu. Druhá část práce pojednává o ideji pracovní služby v terminologickém, hospodářsko-sociálním a kulturně politickém rozměru. Zaměřuje se na analýzu některých ze zásadních pojmů souvisejících s pracovní službou. Umožňuje porozumět hodnotovému systému, který se prostřednictvím soustavy pracovní služby utvářel a propagoval a který byl jako komplex hodnotové orientace zprostředkováván německému obyvatelstvu. Dále tato část tematizuje pracovní službu z hlediska jejího přínosu jako protikrizového prostředku a zároveň se věnuje výchovně-vzdělávacímu procesu v organizačních strukturách pracovní služby. Tyto obecné vstupy se převážně věnují *Reichsarbeitsdienst*, jejíž uzákonění roku 1935 v Německu, resp. uzákonění pracovní povinnosti koreluje se vznikem a následným rozvojem německé pracovní služby v Československu. Lze tudíž předpokládat, že reálným vzorem byla pro čs. Němce instituce povinné *Reichsarbeitsdienst*, která odstartovala svůj boom právě v době zrození SFAD.

Reichsarbeitsdienst jako státem podporovaná instituce představovala jeden z organizačních článků nacionálně socialistické výchovy mládeže, popř. mladého dospělého obyvatelstva v Německu. V popředí pedagogických plánů stálo osvojení si nového pojetí práce jako práce ve prospěch národa a kolektivistického smýšlení a jednání. Tímto způsobem koncipovaná výchova byla schopná produkovat ideologicky kompaktní masu lidí, a ta představovala nutnou podmínku pro zdárné uskutečnění vládních režimů, jako byl např. nacionálně socialistický režim Hitlerova Německa.

Hospodářská krize jako zdroj zesílení antiliberálních tendencí v prostředí (nejen) německého obyvatelstva v Československu tvoří třetí hlavní část. Představuje pro téma nezbytný rámec, který umožňuje lépe vnímat stanoviska a stereotypy jednání německé menšiny a porozumět jim. Na ni navazuje poslední část, která sleduje zřízení a vývoj Sudetoněmecké dobrovolné pracovní služby ve třicátých letech s intermezdem prvních pokusů o zřízení táborů pracovní služby z konce let dvacátých a počátku let třicátých. Komparativním způsobem je analyzována ideová a teoretická báze pracovní služby německé a sudetoněmecké, definování jejích účelů, výstavba, organizace a chod táborů. Na základě těchto rozborů je možné určit, v jakém rozsahu sudetoněmecká varianta převzala říšskoněmecký vzor, popř. jaké rozdíly vykazovala.

Exkurs nazvaný „Státní, komunální a soukromá pracovní služba v meziválečném Československu: ideály demokracie versus realita hospodářské krize“ diskurzivním způsobem klade vedle sebe sudetoněmeckou pracovní službu a pracovní službu československou, resp. státní tábory pracovní pospolitosti, komunální prapory práce a pracovní tábory zřizované firmou Baťa. Exkurs nabízí vysvětlení rozdílného vývoje tehdejšího světového fenoménu v řešení nezaměstnanosti mladých lidí ve dvou silných nacionálních společenstvích v Československu. Nadto se pokouší zjistit, s jakou mírou systematičnosti a koncepčnosti byla pracovní služba v podmínkách republiky na celostátní úrovni realizována.

Závěrečnou součástí knihy je slovník alfabetycky řazených vybraných pojmů a biogramy vybraných jedinců. Kritériem pro výběr pojmů je jejich signifikantní pozice v ideovém prostředí a v rétorice německého nacionálního hnutí a německé pracovní služby, kritériem pro výběr osob je jejich česko-německý nebo německý původ, výkon aktivit spjatých s SFAD a *Reichsarbeitsdienst* v Říšské župě Sudety, popř. širší zapojení do sociálních sítí souvisejících s analyzovaným fenoménem, a to zejména s prostředím zájmových a nacionálních „obraných“ spolků stejně jako s prostředím politickým v českých zemích. Jména obsažená v této

biografické subkapitole jsou v textu knihy zvládnutě tučným písmem, a to při prvním uvedení jména příslušného aktéra.

1.2 Stav výzkumu, literatura a prameny

Práce představuje příspěvek do dějin německého nacionalismu. Interpretace pojmu nacionalismus vychází z nabídky výkladů, které poskytují modernizační a konstruktivistická teorie. Nacionalismus se v jejich pojetí znázorňuje jako mnohvrstevný fenomén a jako jedna z reakcí na proces formování moderní občanské společnosti 19. století. Byl jedním z produktů tohoto procesu, který vytvářel, prosazoval, reprezentoval a hájil jednu z potenciálních moderních kolektivních identit – identitu národní – a byl nepřehlédnutelnou součástí politické modernizace ve smyslu formování moderních národních států.²⁵

Ačkoli německá historiografie disponuje relativně rozsáhlou škálou literatury k fenoménu německé pracovní služby, pro českou historiografii toto téma představuje prozatím velkou neznámou. Přitom se území první Československé republiky stalo místem, kde se projekt pracovní služby rozvíjel v jeho ideových a ideologických mutacích od funkčního hospodářského protikrizového prostředku až po nástroj ideologicko-politické indoktrinace v intencích mutujícího německého národního socialismu. Hnutí pracovních táborů jako organizační forma pracovní služby tvořilo v německé společnosti v ČSR nepřehlédnutelný prvek, který zejména v druhé polovině třicátých let 20. století získával na všeobecné známosti, což ale neznamená, že byl všeobecně akceptován. Polovojevské formace pochodujícího osazenstva táborů veřejným prostorem mu dodávaly zdání německého řádu, snad i pořádku a jako symbol Hitlerova hospodářsky sílícího Německa poskytovaly části německého obyvatelstva v Československu zdání naděje lepší budoucnosti a představovaly

25 Eric J. Hobsbawm: *Národy a nacionalismus od roku 1780. Program, mýtus, realita*, Brno 1990; Miroslav Hroch (ed.): *Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů*, Praha 2003; Týž, *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*, Praha 1999; Henning Hans Hahn – Elena Mannová (hg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur historischen Stereotypenforschung*, Frankfurt am Main 2007; Eduard Kubů – Helga Schultz (hg.): *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten. Die böhmischen Länder und die Tschechoslowakei in vergleichender Perspektive*, Praha, Berlin 2004; Drahomír Jančík – Eduard Kubů (ed.): *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o národní emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945)*, Praha 2011; Zdeněk Beneš – Václav Burian (ed.): *Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*, Praha 2002.

pro ni silný stimul lidského jednání. V období druhé světové války se zde rozvinuly říšské struktury této instituce. Navíc stopy po existenci tohoto sociálního fenoménu jsou patrné v krajině České republiky dodnes.

Německá historiografie k problematice německé pracovní služby obecně vykazuje dva hlavní proudy. Jeden ji posuzuje z hospodářského aspektu a zdůrazňuje její neefektivnost a bezvýznamnost či její kontraproduktivní vliv na pracovní trh. Druhý pracovní službu analyzuje a hodnotí z jejího cíle výchovy a formování nového nacionálně socialistického člověka. Nadto zkoumá vliv nacionálně socialistické ideologie na nové pojetí práce a tzv. ducha německého společenství směřujícího k utvoření nové německé kultury jako lidové kultury všech pracujících.²⁶ Vedle hospodářských, sociálně politických a pedagogických aspektů pracovní služby se zkoumají i aspekty religiózní. Centrální otázka výzkumu zní: lze dobrovolnou pracovní službu interpretovat jako předchůdkyňu povinné pracovní služby? Tento historický problém vývoje rozšířili pedagogové a sociologové o otázku eventuální budoucí pedagogické a sociálněpolitické použitelnosti pracovní služby.²⁷ Následně je výběrově prezentována německá historiografie k *Freiwilliger Arbeitsdienst* (Dobrovolná pracovní služba, uzákoněna 1931, dále jen FAD) a k povinné formě *Reichsarbeitsdienst* (Říšská pracovní služba, uzákoněna 1935, dále jen RAD).

První odborné texty k pracovní službě vznikaly na úrovni dizertačních prací již v době, kdy v německé společnosti zmítané následky hospodářské krize představovala jedno z aktuálních diskusních témat (první uveřejněná dizertace 1932 od Ernsta Schellenberga).²⁸ Většina prací po nástupu nacionálního socialismu k moci až do konce druhé světové války se věnovala právní a ekonomické otázce, a to ze stanoviska NS-ideologie.

26 Manfred Seifert: *Kulturarbeit im Reichsarbeitsdienst. Theorie und Praxis nationalsozialistischer Kulturpflege im Kontext historisch-politischer, organisatorischer und ideologischer Einflüsse* (Internationale Hochschulschriften; Bd. 196), Münster – New York 1996, s. 9.

27 Pro výběrový historiografický přehled byly stěžejně použity práce: Karl Bühler: *Die Pädagogische Problematik des Freiwilligen Arbeitsdienstes*, Diss., Aachen 1978, s. 2–6; Manfred Göbel: *Katholische Jugendverbände und freiwilliger Arbeitsdienst 1931–1933*, Paderborn – München 2005, s. 14–18; Illian, Christian: *Der evangelische Arbeitsdienst. Krisenprojekt zwischen Weimarer Demokratie und NS-Diktatur. Ein Beitrag zur Geschichte des Sozialen Protestantismus*, Gütersloh 2005, s. 39–50.

28 Ernst Schellenberg: *Der freiwillige Arbeitsdienst auf Grund der bisherigen Erfahrungen. Untersuchung auf Grund einer Erhebung des Kommunalwissenschaftlichen Instituts unter Berücksichtigung der Verordnung über den freiwilligen Arbeitsdienst vom 16. Juli 1932 und der neusten Ausführungsbestimmungen*, Berlin 1932.

Po druhé světové válce byl výzkum FAD silně ideologizován vlivem konfliktu východ vs. západ. Marxističtí a socialističtí historikové v ní v prvé řadě shledávali nástroj hospodářských a politických elit Výmarské republiky k fašizaci, resp. nacizaci, indoktrinaci, disciplinaci a militarizaci dělnické mládeže, který měl fungovat jako část systému nucené práce mládeže a prostředek válečné přípravy. Vyzvedávali přitom kontinuitu k pozdější RAD. Historická věda v *Bundesrepublik Deutschland* (Spolková republika Německo, dále jen BRD) se začala problematikou zevrubněji zabývat vlivem hospodářských problémů až v druhé polovině šedesátých let. Výzkum byl soustředěn na FAD, která byla interpretována jako reakce na světovou hospodářskou krizi a na období jejího přechodu k povinné službě. Namísto kontinuity FAD a RAD, kterou zdůrazňovala marxistická historiografie, se vyzvedával přelom mezi oběma organizačními formami, tj. zlom mezi „demokratickou FAD“ pod vedením říšských kancléřů Heinricha Brüninga (1885–1970)²⁹ a Franze von Papena (1879–1969)³⁰ a „totalitární RAD“ nacionálních socialistů.³¹

První krátká pojednání k pracovní službě po druhé světové válce vycházela v padesátých letech v podobě lexikálních hesel, a to přímo od jejich přímých aktérů. Ve stejném období vyšly i vzpomínky velitele – vůdce RAD Konstantina Hierla (1875–1955), ve kterých prezentuje dějiny RAD a německého nacionálního socialismu z pohledu určující osoby pracovní služby.³² Fundovaný výzkum historického rámce a motivů politiků k FAD podává dizertační práce Henniga Köhlera, obhájená v roce 1967 v BRD.³³ Dodnes Köhlerova dizertace představuje standardní práci pro dané téma. Sleduje hospodářské, finanční, sociální a obecně politické okolnosti, které vedly k prvním plánům a realizačním pokusům pracovní služby v letech 1918–35. Rozkrývá pestrost a odlišnosti iniciativ k pracovní službě do roku 1933. V souznění s historiografií BRD podtrhává vzhledem k nacionálně socialistické RAD samostatnost FAD. Ve stejném roce jako práce Köhlera vyšly dizertace od Wolfganga Schlickera a Edithy Rasche(ové)

29 Německý politik za katolickou stranu *Deutsche Zentrumspartei*; říšským kancléřem v období 30. 5. 1930 – 30. 5. 1932.

30 Křesťansky orientovaný politik a diplomat; funkci říšského kancléře zastával v období 1. 6. 1932 – 17. 11. 1932.

31 Michael Hansen: „Idealisten“ und „gescheiterte Existenzen“. *Das Führerkorps des Reichsarbeitsdienstes*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Philosophie am Fachbereich III der Universität Trier im Fach Geschichte, Trier 2004, s. 5–6.

32 Konstantin Hierl: *Im Dienst für Deutschland 1918–1945*, Heidelberg 1954.

33 Hennig Köhler: *Arbeitsdienst in Deutschland. Pläne und Verwirklichungsformen bis zur Einführung der Arbeitsdienstpflicht im Jahre 1935* (Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 10), Diss., Berlin 1967.

v *Deutsche Demokratische Republik* (Německá demokratická republika, dále jen DDR).³⁴ Oba autoři FAD interpretují v kontinuitě diskuse o zavedení povinnosti pracovní služby a FAD považují za prostředek, který přispěl k nacionálně socialistické a militantní výchově mladých příslušníků pracovní služby. Schlicker přitom postupuje více chronologicky se zaměřením na roli militantních a nacistických sil v iniciativách pracovní služby Výmarské republiky; Rasche(ová) se naproti tomu zaměřuje na stanovisko *Kommunistischer Jugendverband Deutschlands* (Komunistický svaz mládeže Německa) k FAD, resp. na boj svazu proti FAD.

V šedesátých letech se tedy formulovala hlavní perspektiva výzkumu vývoje pracovní služby, a to od dobrovolné FAD k povinné RAD, která určuje vědecký výzkum a diskusi až do současnosti. V sedmdesátých a osmdesátých letech se v BRD výzkum prohlubuje směrem sociologickým a pedagogickým. Sociologové FAD kritizují jako přechod k nucené práci mládeže a připisují jí zvláštní význam v procesu formování fašistické společnosti. Pedagogická věda začala v pracovní službě zkoumat výchovnou a vzdělávací problematiku. Do popředí se dostávala otázka možné použitelnosti pracovní služby pro aktuální hospodářské a sociální problémy. Zde se střetly dva názory. Karl Bühler (1978), který analyzoval pedagogickou problematiku FAD a poskytl přehled pedagogických cílů a didakticko-metodických konceptů, došel k pozitivnímu závěru.³⁵ Pracovní službu shledával v demokratickém státním zřízení jako možnou, dokonce jako adekvátní mimoškolskou výchovnou instituci zvláště v době vysoké nezaměstnanosti mládeže. Pracovní služba však musela být v souladu s občansko-výchovným přístupem. Bühlerovy úvahy narazily na kritiku Petera Dudeka.³⁶ Jeho habilitační práce z roku 1988 zkoumá FAD v souvislosti s odbouráváním sociálních výtoků a sociální disciplinace mládeže v konečné fázi Výmarské republiky. Vedle stanoviska dělnického hnutí vůči FAD se zaměřuje na vývoj pracovních táborů a na hnutí nacionální lidovýchovy. Dudek dospěl k negativnímu posouzení FAD. Tábory lidovýchovného směru považuje za výraz „pedagogické demystifikace“ (*Sinnentleerung*) s funkcí sociální disciplinace nezaměstnané mládeže. Navíc organizačně, ideologicky a politicky připravily cestu k systému nucené práce mládeže.³⁷

34 M. Göbel: *Katholische Jugendverbände*, s. 15.

35 K. Bühler: *Die pädagogische Problematik*.

36 Peter Dudek: *Erziehung durch Arbeit. Arbeitslagerbewegung und freiwilliger Arbeitsdienst 1920–1935*, Opladen 1988.

37 P. Dudek: *Erziehung durch Arbeit*, s. 252.

Navzdory tomu, že mužská RAD představovala v nacistickém Německu masovou organizaci, její výzkumný potenciál není prozatím plně využit a německá historiografie se tématu začala intenzivně věnovat až v posledních desetiletích. Jedna z prvních dizertačních prací k RAD však vyšla již v roce 1967. Její autor Reinhold Schwenk na základě dochovaných osobních spisů pracovních žup RAD a dotazování bývalých vůdců-velitelů pracovní služby nabídl analýzu vedoucích struktur RAD.³⁸

Vedoucím kádrům se nejnověji věnoval Michael Hansen (2004).³⁹ Jeho dizertační práce se zaměřuje na sociální a institucionální dějiny vůdčího sboru RAD, které doplňuje vstupy k dějinám každodennosti a mentalit. S výchovně teoretickou problematikou RAD se zabýval v sedmdesátých a osmdesátých letech Karl Christoph Lingelbach.⁴⁰ Konec osmdesátých let přinesl řadu prací a dílčích studií k jednotlivým aspektům RAD (výchova v táborech, publikace pracovní služby apod.). V roce 1992 vychází dizertace od Michaela Jonase, který náleží k současným významným znalcům RAD a který disponuje rozsáhlou soukromou sbírkou pramenů k jejím dějinám. Jeho práce se zaměřila na pracovní službu jako na nástroj psychické přípravy na válku.⁴¹ Teoretickému a ideologickému pozadí kulturní práce v RAD se věnuje dizertace Manfreda Seiferta (1996). Předmětem jeho výzkumu byly centrální aspekty propagované výchovy a formování nacionálně socialistického člověka.⁴²

Publikace *Soldiers of Labor. Labor Service in Nazi Germany and New Deal America, 1933–1945*, v německém překladu *Soldaten der Arbeit. Arbeitsdienste in Deutschland und den USA 1933–1945* (Vojáci práce. Pracovní služby v Německu a USA 1933–1945) od německo-britského historika Kirana Klause Patela (2003) zpracovává mužskou pracovní službu v Německu v daném období společně s pracovní službou ve Spojených státech amerických působící pod názvem *Civilian Conservation Corps* (Civilní

38 Reinhold Schwenk: *Der Arbeitsdienst und seine Führer*, Düsseldorf 1967.

39 M. Hansen: „Idealisten“ und „gescheiterte Existenzen“.

40 Christoph K. Lingelbach: *Erziehung und Erziehungstheorien im nationalsozialistischen Deutschland. Ursprünge und Wandlungen der 1933–1945 in Deutschland vorherrschenden Strömungen. Ihre politischen Funktionen und ihr Verhältnis zur außerschulischen Erziehungspraxis des „Dritten Reiches“* (Sozialhistorische Untersuchungen zur Reformpädagogik und Erwachsenenbildung; Bd. 6), Frankfurt am Main 1987.

41 Michael Jonas: *Zur Verherrlichung preußischer Geschichte als Element der geistigen Kriegsvorbereitung 1933–1945 in Deutschland. Organisationspezifisch dargestellt am Erziehungssystem des Reichsarbeitsdienstes*, Diss., Potsdam 1992.

42 M. Seifert: *Kulturarbeit im Reichsarbeitsdienst*.

ochranné sbory, dále jen CCC).⁴³ Předmětem jeho výzkumu se staly tři ústřední komplexy otázek: vnitřní organizace RAD, srovnání RAD a CCC v jejich společenských kontextech a vzájemná percepce německé a americké pracovní služby s jejími procesy transferu. Patel svoji práci uchopil z perspektivy porovnání diktatury a demokracie. Nachází společné paralely, ale za stěžejní považuje zásadně rozdílné výchovné cíle. Obě pracovní služby vnímali současníci jako začátek lepší budoucnosti, obě požadovaly po svých účastnících disciplínu, ale v případě CCC se pracovní služba nepovažovala za nástroj disciplinace, nýbrž za zařízení pro přípravu na vykonávání povolání, kdy ve středu zájmu stojí individuum a kdy se neusilovalo o vytvoření kolektivního pocitu „MY“.⁴⁴ Patelova práce se považuje za významný příspěvek do diskuse výzkumu kulturních transferů. K jeho práci se vymezuje německý historik Michael Jonas. Ve své nejnovější publikaci o ženské pracovní službě zevrubně analyzuje stav výzkumu a možné prameny. Uvádí, že Patel sice nově vyhodnotil již známé prameny, nicméně jako mladému historikovi mu chybí nejen porozumění skutečnosti pracovní služby ve Třetí říši, ale i základům dějin organizací.⁴⁴

Ženská RAD se svého prvního zevrubnějšího zpracování dočkala již koncem sedmdesátých let, kdy Dagmar G. Morgan(ová) publikovala dizertaci na dané téma.⁴⁵ Analyzuje institucionální aspekty a obecný vývoj této organizace. V roce 1980 vyšly k ženské RAD dvě studie.⁴⁶ Oba autoři Gisela Miller(ová) a Stefan Bajohr v nich zkoumají ženskou RAD pod úhlem pedagogických a ekonomických aspektů. Bajohr poukazuje na rozpor mezi pedagogickým a hospodářským cílem ženské RAD. Millerová svůj výzkum zaměřila na proces ovlivňování mentality osazenstva táborů prostřednictvím estetických forem. Zdůrazňuje roli táborů, které jsou schopny přesahovat svou funkci disciplinace tím, že disponují

43 První publikování v německém jazyce v roce 2003: Kiran Klaus Patel: „Soldaten der Arbeit“: *Arbeitsdienste in Deutschland und den USA 1933–1945*, Göttingen 2003; Kiran Klaus Patel: *Soldiers of Labor: Labor Service in Nazi Germany and New Deal America, 1933–1945*, Cambridge 2010.

44 Michael Jonas: *Weiblicher Arbeitsdienst und Reichsarbeitsdienst der weiblichen Jugend in Deutschland 1932–1945. Organisationsgeschichte und Dienststellenverzeichnis*, Zweibrücken 2015, s. 3–4.

45 Dagmar G. Morgan: *Weiblicher Arbeitsdienst in Deutschland*, Diss., Darmstadt 1978.

46 Gisela Miller: *Erziehung durch den Reichsarbeitsdienst für die weibliche Jugend (RADWJ). Ein Beitrag zur Aufklärung nationalsozialistischer Erziehungsideologie*, in *Erziehung und Schulung im Dritten Reich, Teil 2: Hochschule, Erwachsenenbildung (Veröffentlichungen der Historischen Kommission der Deutschen Gesellschaft für Erziehungswissenschaft; Bd. 4.2)*, (hg.) Manfred Heine-mann, Stuttgart 1980, s. 170–193; Stefan Bajohr: *Weiblicher Arbeitsdienst im „Dritten Reich“*. Ein Konflikt zwischen Ideologie und Ökonomie, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 28, Nr. 3 (1980), s. 331–357.

„zvláštní duševně emoční potenci“, která přispívá k formování mentalit a postojů.⁴⁷

Nejnověji zpracoval ženskou pracovní službu v Německu, a to v hranicích tzv. Velkoněmecké říše (*Großdeutsches Reich*), Michael Jonas. Ve své publikaci vydané v roce 2015 sleduje vývoj od jejích začátků roku 1932 jako ženské dobrovolné pracovní služby až do jejího posledního nasazení u německého válečného letectva *Luftwaffe* v roce 1945.⁴⁸ Cílem bylo poskytnout přehled organizačních struktur ženské pracovní služby ve Třetí říši. Publikace nabízí podrobný seznam všech dosud známých táborů, resp. služebních míst výkonu služby a spolu s obsáhlým seznamem místních jmen umožňuje historikům vůbec první zpřístupnění informací vzhledem k regionálnímu a místnímu nasazení dívek a žen v rámci pracovní služby na území nacistického Německa. Pro badatele je zvláště cenná zevrubná analýza stávajících pramenů k výzkumu pracovní služby obecně. K českým zemím Jonas shromáždil údaje týkající se dvou tzv. oblastí (*Bezirk*) jakožto organizačních jednotek ženské pracovní služby. Jedná se o *Bezirk XXIII Sudetenland-West* (zal. podzim 1938) a *Bezirk XXIV Böhmen und Mähren* (zal. jaro 1940).⁴⁹

Do diskurzu o RAD vstupuje česká autorka Martina Soukupová se svým příspěvkem, který prezentuje RAD z pohledu britských návštěvníků Německa ve třicátých letech 20. století.⁵⁰ Autorka cílí na analýzu pracovní služby jako nástroje řešení problému nezaměstnanosti a klade si otázku, zda Britové v pracovní službě spatřovali vzor aplikovatelný na domácí prostředí. Pro Brity do hry vstupovala otázka osobní svobody, jež se jim zdála být v německých táborech potlačována. Nutit mladé lidi k práci údajně odporuje „britské tradici svobody“. Soukupová dochází k závěru, že celkový význam pracovní služby by neměl být z hlediska její role protikrizového prostředku podceňován ani přeceňován a odkazuje na pomoc přibližně 10 % mladých nezaměstnaných v době Výmarské republiky před zavedením pracovní povinnosti (1934, v pracovní službě zaměstnáno 220 000 lidí). Závěrem zdůrazňuje skutečnost, že pracovní služba v období Třetí říše již nebyla primárně nástrojem krizové péče a že nacisté dokázali plně využít její širší výchovný potenciál (zocelování

47 G. Miller: *Erziehung durch den Reichsarbeitsdienst*, s. 191.

48 M. Jonas: *Weiblicher Arbeitsdienst*.

49 *Ibid.*, s. 428–440.

50 Martina Soukupová: Říšská pracovní služba očima britských návštěvníků Německa ve třicátých letech 20. století, in *Role státu v německém hospodářství 20. století*, (ed.) Martina Soukupová – Martin Kovář, Praha 2009, s. 69–92.

fyzickou prací, výchova k disciplíně) k budování předpokladů k přípravě budoucích vojáků. Soukupová tedy dochází k podobnému závěru jako Michael Jonas, když označuje RAD za „nástroj psychické přípravy na válku“.⁵¹

Komplexnější zpracování tématu německé pracovní služby na území českých zemí, ať už dobrovolné či povinné, ať před rokem 1938 či v době následující, česká historiografie dosud nenabízí. Práce Radky Šustrové o protektorátních táborech pro děti z Německa za účelem jejich ochrany před eskalující válečnou situací v centru říše je přínosná pro porozumění širším souvislostem organizační struktury tábora. Autorka zde totiž otevírá problematiku táborů jako typických zařízení výchovně vzdělávací organizační struktury nacistického Německa.⁵² Michael Buddrus, autor práce *Totale Erziehung für den totalen Krieg* (Totální výchova pro totální válku), z důvodu existence velké různorodosti táborů dochází k definici nacistického Německa jakožto „táborové společnosti“.⁵³

Jedny z mála prací informujících o německé, resp. sudetoněmecké pracovní službě jsou publikace od dvojice Jaroslava Césara a Bohumila Černého⁵⁴ a od Jakuba Rákosníka.⁵⁵ V několika málo větách je v jejich pracích uvedena zmínka o zvláštním charakteru pracovních táborů mezi českými Němci, o zřizovateli BdD a DTV, o založení školy pro vůdce pracovních táborů ve Stráži pod Ralskem/Wartenberg am Roll a o tom, že se jednalo o prostředek výchovy mládeže k „masovému cítění“, přičemž Rákosník čerpá z publikace Césara a Černého. Rákosníková práce pak sleduje veřejnou diskusi o problematice pracovních táborů ve vládních kruzích a v poslanecké sněmovně Národního shromáždění republiky Československé. Závěrem konstatuje, že Československo v otázce pracovních táborů a pracovní povinnosti zůstalo v půli cesty. Státní pracovní tábory sice vznikaly (a zanikaly), ale až do přelomu 1938–39 se jednalo spíše o experimenty, a nikoli o standardní prostředek péče o nezaměstnané.⁵⁶ Stručná poznámka o státních pracovních táborech,

51 Ibid., s. 90–91.

52 Radka Šustrová: *Pod ochranou Protektorátu. Kinderlandverschickung v Čechách a na Moravě: politika, každodennost a paměť 1940–1945*, Praha 2012; Jakub Rákosník: Lager für Kinder im Protektorat, in *Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen* 19, Nr. 1 (2014), s. 110–112.

53 Michael Buddrus: *Totale Erziehung für den totalen Krieg. Hitlerjugend und nationalsozialistische Jugendpolitik*, München 2003, podle R. Šustrová: Pod ochranou Protektorátu, s. 37.

54 Jaroslav César – Bohuslav Černý: *Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938*, díl II., Praha 1962, s. 304.

55 Jakub Rákosník: *Odvracená tvář meziválečné prosperity. Nezaměstnanost v Československu v letech 1918–1938*, Praha 2008, s. 330.

56 J. Rákosník: *Odvracená tvář*, s. 328–332.

resp. o táborech v Terezíně/Theresienstadt, je učiněna v práci o hospodářských a sociálních dějinách z pera kolektivu Václava Průchy.⁵⁷ Ucelenější představení německé pracovní služby v meziválečných podmínkách Československa podává Jitka Balcarová v práci „*Jeden za všechny, všichni za jednoho!*“ *Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity“*. Autorka zde na necelých deseti stranách vymezila hlavní etapy organizační výstavby a účel pracovní služby, a to v kontextu hospodářské a politické krize třicátých let v Československu.⁵⁸

V roce 2016 vyšly dva články na téma pracovních táborů v meziválečném Československu. Název článku Víta Strobacha a Pavla Balouna v sobě nese onen názorový rozpor, který doprovázel vládní diskuse o zřizování pracovních táborů téměř po celá třicátá léta. Podtitul jejich článku zní: Pracovní tábory mezi liberální demokracií a diktaturou. Nedomnívám se však, že by pracovní tábory zřizované státem, obcemi nebo soukromými subjekty za účelem zmírnění dopadu nezaměstnanosti u mladých mužů na dobrovolném principu měly být vykládány v kontextu vývoje institucí pro nedostatečně disciplinované jedince či pro osoby štítící se práce, pro něž práce představovala prostředek nápravy a trestu.⁵⁹ Tzv. instituce donucovacích pracoven a polepšovacích ústavů⁶⁰ v rakouské monarchii, uplatňované po roce 1918 i v Československu a v roce 1929 doplněné tzv. nucenými pracovními koloniemi,⁶¹ měly svůj původ ještě v předindustriální době, neznaly masovou nezaměstnanost a sociologicky položenou otázku výchovy mládeže, jako tomu bylo ve třicátých letech 20. století v Československu i jinde ve světě. Navíc byly určeny zejména pro zločince, potulné cikány a tuláky, tedy osoby na okraji společnosti. Cílová skupina např. německé pracovní služby, a to i té sudetoněmecké, však byla zcela odlišná. Členové tábora, toho času

57 Václav Průcha a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. I. Díl. Období 1918–1945*, Brno 2004, s. 402.

58 J. Balcarová: „*Jeden za všechny, všichni za jednoho!*“, s. 314–323.

59 „*Pracovní tábory navazovaly na prostředky regulace práce známé z přelomu století a zároveň doplňovaly sadu mimořádných ekonomických jako politických nástrojů v době všeobecného ohrožení.*“ Vít Strobach – Pavel Baloun: Likvidace nezaměstnanosti, Pracovní tábory mezi liberální demokracií a diktaturou, *Dějiny a současnost* 38, č. 7 (2016), s. 38–42.

60 Rakouské ústavy nazývané donucovacími pracovnicemi, v Čechách káznici, mají svůj původ na konci 18. století. Pravidla pro jejich fungování byla vydána dvorským dekretem ze dne 15. 6. 1811, další úpravu představuje zákon ze dne 10. 5. 1873 (č. 108 ř. z.), jejich zřizování a správa byla následně upravena dvěma říšskými zákony ze dne 24. 5. 1885 (č. 89 ř. z., č. 90 ř. z.). Heslo: Donucovací pracovny, Ottův slovník naučný, s. 812–813, (online), dostupné z: <http://archive.org/stream/ottvslovnknauni11ottogoog#page/n888/mode/2up> (12. 2. 2019).

61 Zákon č. 102/1929 Sb., o zřízení nucených pracovních kolonií, schválený dne 25. 6. 1929, (online), dostupné z: <https://www.dauc.cz/dokument/?modul=pr&cislo=4854> (12. 2. 2019).

nezaměstnaní, měli představovat zdravé formativní jádro pro novou mužskou vrstvu národa, v mnoha ohledech elitní, nazývanou příznačně „aristokracie práce“. Uzákoněná povinná pracovní služba v Německu se již navíc týkala všech splňujících daná kritéria s ohledem na rasu, věk a pohlaví. Tím se naplnila litera výchovného cíle pracovní služby, ponechme nyní stranou nacionálně socialistickou povahu těchto cílů.

Zavádějící terminologické prolínání až překrývání pojmů táborů nucených prací a táborů pracovní služby či v čs. prostředí táborů pracovní pospolitosti je zjevné i z článku Venduly Hnídkové.⁶² Autorka při výkladu architektonického řešení státních táborů pracovní pospolitosti na Slovensku, Baťových pracovních praporů v meziválečném období a tzv. pracovních útvarů zřizovaných na základě vládního nařízení o zřizování pracovních táborů ze dne 11. října 1938 uvádí, že by pracovní útvary snesly označení tábory nucených prací.⁶³

Pracovní tábor, tábor pracovní pospolitosti či tábor pracovní služby představovaly organizační formu jasně definovaného života uzavřené komunity v rámci tzv. produktivní péče o nezaměstnané, s jejíž podporou se realizovala pracovní služba německé menšiny. Navíc v meziválečném Československu bylo členství v táborech dobrovolné. Je tedy zcela namístě zdůraznit nutnost odlišovat od sebe a nezaměňovat v odborných výkladech tábory nucených prací a tábory pracovní služby či pracovní pospolitosti a nevytrhávat je z kontextů sociálních, hospodářských, politických, ale ani kulturních, a nepředkládat tímto myšlenkovou zkratku se zjednodušenými a paušalizujícími závěry. Tento pojem je třeba rozlišovat od pracovního tábora ve smyslu tábora nucených prací (*Zwangsarbeitslager*), byť se jedná o instituci tábora.

Vratme se nyní k čs. Němcům a k jejich pracovní službě. Proč tak interpretačně nosná problematika německé pracovní služby v meziválečném Československu nebyla prozatím historiograficky zpracována? Jedná se o téma nezajímavé či snad marginální? Důvodem zřejmě bude nedostatečná a dosud neznámá nebo i problematicky dostupná pramenná základna. Ostatně nedostatek pramenů doprovází i německý výzkum.⁶⁴ Ačkoli Vojenský historický archiv v Praze uchovává fond *Reichsarbeitsdienst* z území bývalého Československa z let 1939–45 a Moravský zemský archiv v Brně *Reichsarbeitsdienst – Meldeamt 312*

62 Vendula Hnídková: Pracovní tábory v meziválečném Československu: konečné řešení nezaměstnanosti, *Era* 21 16, č. 4 (2016), s. 41–43.

63 Ibid., s. 42.

64 M. Hansen: „*Idealisten*“, s. 11.

Znojmo, prameny k německé pracovní službě před jejím začleněním do NS-struktur jsou značně roztržité, nesourodé a neúplné. Je to dáno jednak tendencí utajování vlastní podstaty pracovní služby v meziválečném období, kdy její aktéři materiál, který bychom z dnešního pohledu nazvali jako pramenný, ničili, a jednak válečnými událostmi druhé světové války, které s sebou braly nejen miliony lidských životů, ale i badatelsky cenný materiál. Nicméně i přes tyto materiálové ztráty aktuální pramenná základna umožňuje stanovit dostatečně výpovědní závěry.

Tato kniha je založena na výzkumu primárních pramenů převážně z provenience organizátorů a aktérů SFAD, tj. německých nacionálních „obraných“ spolků BdD a DTV a pramenů k organizačním strukturám hnutí pracovních táborů z pozůstalosti vůdce SFAD **Wernera Pohla**. Ačkoli první zprávy k tématu autorka získala ze spolkových časopisů a fondů *Bund der Deutschen in Böhmen* (Národní archiv) a *Sudetendeutsche Turner* (Bayerisches Hauptstaatsarchiv München), klíčový pramen představuje pozůstalost Wernera Pohla uložená v mnichovském Bayerisches Hauptstaatsarchiv. Ta vedle tištěného dobového propagandistického materiálu (sudetoněmecký, říšskoněmecký) obsahuje značné množství správních aktů zachycujících výstavbu pracovních táborů a po okupaci Československa jejich začleňování do RAD (materiál instruktážní, evidenční, popř. správní; vysoce informativní funkci mají pravidelně vypracovávané zprávy o postupném budování a chodu pracovních táborů, fotografie).⁶⁵ Pohlova pozůstalost rovněž nabízí rozsáhlou sbírku románů s tematikou pracovní služby, jejíž cílovou skupinu tvořili především dospívající mládež a mladí lidé.⁶⁶ Vysoce pravděpodobně Pohlova pozůstalost představuje tzv. Archiv Sudetoněmecké pracovní služby, který byl

65 K RAD na území bývalého Československa je v archívech České republiky uloženo několik fondů s různou úrovní zpracování a dostupnosti. Jedná se o již zmíněný fond Reichsarbeitsdienst ve Vojenském historickém archívu, Reichsarbeitsdienst – Meldeamt 312 Znojmo v Moravském zemském archívu v Brně, v dalších regionálních archívech fondy: Říšská pracovní služba – Hlavní ohlašovací úřad Katovice (1945–1945), Říšská pracovní služba – Ohlašovací úřad Hlívce (1941–1945), Říšská pracovní služba – Ohlašovací úřad Cheb (1933–1945), Říšská pracovní služba – Ohlašovací úřad Karlovy Vary (1938–1945), Říšská pracovní služba – župa Sudety-západ, Teplice (1938–1945), Říšská pracovní služba Jeseník (1944–1945), Říšská pracovní služba Krnov (1939–1944), Říšská pracovní služba Svitavy (1943–1944), Říšská pracovní služba, vedoucí pracovní župy XII, Horní Slezsko, Opolí (1940–1945). Tyto fondy zpravidla obsahují správní spisy, kmenové kartotéky, tisky, oběžníky, zprávy župních vedení o potírání sabotáží, nacistickou propagandu, pětileté pracovní plány na budování organizace pracovní služby na nově obsazených územích, doklady o odpracování povinné Říšské pracovní služby ve výši půl roku německou mládeží z daného regionu v době okupace, osobní údaje chlapců a děvčat, popisy osob, podobenky, záznamy o trestech, chování, zdravotním stavu, různá potvrzení a prohlášení.

66 M. Hansen: „*Idealisten*“, s. 125.

zřízen k 1. prosinci 1940 u 37. *Arbeitsgau Sudetenland-West* (37. Pracovní župa Sudety-západ). Archiv byl zřízen za účelem shromažďování veškerého materiálu o pracovní službě pro pozdější sepsání jejích dějin. Avšak již v době založení archivu byla konstatována vysoká míra zničení materiálů.⁶⁷

Interpretační možnosti rozšiřují v současné době vydávané vzpomínky účastníků RAD a retrospektivní zprávy týchž uveřejňované poválečným svazem bývalých příslušníků sudetské pracovní župy (*Kameradschaftsbund ehemaliger Angehöriger des Arbeitsgaaues XXXVII Sudetenland/Svaz kamarádů bývalých příslušníků pracovní župy XXXVII Sudety*).⁶⁸ Praměny vzniklé z činnosti čs. státní správy, které německou menšinu v republice posuzovaly pod zorným úhlem čs. právního řádu a českého nacionalismu, dodávají tématu na komplexnosti. V prvé řadě se jedná o prezidiální spisy Ministerstva vnitra, které poskytují detailní zprávy o činnosti spolků, táborů aj. V druhé řadě se jedná o materiál z fondu Ministerstva sociální péče, Praha (1918–38), pod které spadala organizace státní pracovní služby v republice. Materiál se sice týká převážně vládních snah po zřízení pracovních táborů, přesto obsahuje i dílčí zprávy k německé menšině. Specifický obraz pracovní služby v rozličném periodickém tisku nabízí Výstřižkový archiv Ministerstva zahraničních věcí.

Hmatatelné pozůstatky, relikty fenoménu pracovní služby z meziválečného období v dnešní krajině vybízejí k terénnímu šetření. Lze tak získat výpověď o rozsahu jednotlivých táborů, která se může stát předmětem komparace s dobovými pohlednicemi a v archivech dochovanými stavebními plány. Terénní šetření tato práce využívá v souvislosti se školicím táborem velitelů SFAD ve Stráži pod Ralskem.

1.3 Metody

Práce se zaměřuje na historické souvislosti vzniku a vývoje Sudetoněmecké dobrovolné pracovní služby v kontextu analýzy obsahů ideje pracovní služby, v kontextu rozvoje FAD a RAD v sousedním Německu, v kontextu hospodářské krize třicátých let 20. století jakožto potenciálu

67 Archiv, „*Der Sudetengau grüßt*“. *Feldpostnachrichten. Arbeitsgau XXXVII Sudetenland-West*, Nr. 2, 25. 9. 1941, Teplitz-Schönau, s. 4.

68 Svaz vydával periodikum tzv. *Kameradschaftsbrief* (List kamarádů), např. *Kameradschaftsbrief*, 24, Dezember (1986), Kameradschaftsbund ehemaliger Angehöriger des Arbeitsgaaues XXXVII Sudetenland (Schriftleiter Alfred Pfannekuch), dále jen *Kameradschaftsbrief*.

zesilování antiliberálních tendencí ve společnosti a v kontextu vzestupu politického hnutí Konrada Henleina. Hledá její ideové zakotvení, povahu programových cílů, metod a nástrojů práce, analyzuje její organizační výstavbu a rétoriku její agitace. Zkoumá její působení ve veřejném prostoru a charakter myšlenkových konceptů, které mu nabízela a zprostředkovávala.

Základní přístup výzkumu je přístup hermeneutický, který zkoumá německou pracovní službu v meziválečném Československu v její provázanosti. Metodika práce spočívá v interdisciplinárním využití metod a postupů. Za použití přístupů hospodářských, sociálních a kulturních dějin a s využitím metod historických, sociologických, lingvistických a dalších se soustředí na zkoumání pracovní služby jako dobového fenoménu s enormním potenciálem formovat a ovlivňovat mentální struktury a chování sociálních skupin i celých kolektiv.

Profil zkoumaných problémů lze rozdělit do dvou stěžejných okruhů, jimž odpovídají dva soubory upřednostňovaných metod. První se týká historie vzniku a vývoje SFAD, organizačních souvislostí, personálních a členských záležitostí. Druhý soubor metod se zabývá analýzou pracovní služby z hlediska jejích cílů, hodnot, ideových principů a jejich artikulace do veřejného prostoru dobovými médii. Nutno poznamenat, že volba použitých výzkumných metod je závislá na stavu pramenné základny. Práce se zakládá zejména na pramenném výzkumu archivních a tištěných pramenů.

Informace z pramenných rešerší vedou k analýze prvního souboru otázek na základě kombinace metod statistické a komparativní. Evidenční archivní materiál doplněný o údaje z dobových tištěných pramenů vyzývá k použití statistické metody. Tabulky a grafy jako výsledek aplikace této metody umožní postihnout rozměr problému z kvantitativního hlediska a v závislosti na pramenné základně podají pokud možno ucelený pohled na SFAD v jejím teritoriálním měřítku. Metoda zároveň zpřehlední organizační stav a některé finanční souvislosti. Komparativní metoda umožňuje porovnání fenoménu pracovní služby Němců v českých zemích a v Německu. Nezbytné je přitom zvažovat tu skutečnost, že prostředí meziválečného Československa a předcházející vývoj v mnohonárodnostní monarchii se všemi svými střety a průniky, a to nejen nacionální povahy, spoluutvářely podobu a cíle SFAD. Z řady organizačních typů pracovní služby lze za pomoci metod typologické a komparativní vyčlenit typ pracovní služby německé menšiny v ČSR. Tento protikrizový a výchovný prostředek se neomezoval pouze na prostor českých zemí. Vznikal v závislosti na určitých společenských

podmínkách v určité době a jeho zřízení odráželo konkrétní cíle jeho aktérů a požadavky doby.

Druhou sérii aplikovaných metod otevírá metoda komparativní a diskurzivní. Metoda komparativní umožňuje porovnat způsob artikulace SFAD a její obsahy s jinými organizacemi. Použita bude při srovnání programových cílů, pracovních metod, hodnotové orientace a způsobu agitace. Nedílnou a do jisté míry stěžejní součástí výzkumu je použití kritické diskurzivní analýzy jako typu metody nepřímé, zpravidla používané při zkoumání určitého sociálního jevu. Diskurzivní analýza se zaměřuje na jazyk a jeho vztah ke světu prostřednictvím analýzy textů. Ty nejsou vnímány pouze jako jazykový materiál, ale jako sociální skutečnost, která existuje v určitém sociálním a kulturním kontextu. S analýzou a interpretací textů tak nutně souvisí výzkum hospodářského, sociálního a politického pozadí a sociokulturních fenoménů doby, v nichž texty vznikaly. Orientace na kontextové užití jazyka za použití klasifikace jakožto nástroje diskurzivní analýzy dovoluje popis, analýzu, kritiku a interpretaci sociální reality, která se odráží v jazyce a jeho pojmosloví. Jazyk jako nástroj komunikace reflektuje stav společnosti a její hospodářské, ideové, politické, resp. civilizační proměny; zpětně ale také společnost formuje. Slovní zásoba je charakteristickým rysem doby a známkou jednotlivých skupin komunikačních aktérů. Pracovní služba a její spolkoví aktéři zanechali po sobě rozsáhlý, byť neúplný tištěný materiál jako výsledek své bohaté publikační činnosti. Jeho prostřednictvím se vytvářel ideový koncept s potenciálem vstupu do mentálních struktur a reformulace hodnot. Analýza tohoto myšlenkového konceptu následně umožňuje průnik do dobových hospodářsko-sociálních, politicko-kulturních a výchovně vzdělávacích programů, které vykazují specifickou výbavu pojmů. Aplikace této metody dovolí formulovat terminologické vymezení, bez něhož by nebylo možné splnit stanovené cíle této práce. Samotný výklad dějin SFAD by totiž bez užití této metody neumožnil zakotvení v širších společensko-historických a hospodářsko-historických souvislostech, jak to vyžaduje hermeneutický přístup výzkumu.